

3. Жеков В.І. Порушення моральних засад суспільства як підстава визнання правочину недійсним // Суспільство. Держава. Право. – О., 2005. – Вип. 4. Цивільне право. – С. 26-30.
4. Калаур І. Окремі аспекти застосування правових наслідків нікчемних і оспорюваних правочинів // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 48-51.
5. Кот О.О. До питання про визнання недійсними угод, укладених з метою, суперечною інтересам держави і суспільства // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 4. – С. 177-182.
6. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и её последствия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 171 с.
7. Разумов К.Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1978
8. Сібільов М.М. Загальна характеристика нікчемних правочинів (договорів) // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 55. – С. 45-55.
9. Фролов В.Д. Вирішення спорів про визнання угод недійсними за позовами податкових органів // Право України. – 2004. – № 1. – С. 59-62.
10. Хатнюк Н.С. Правова природа оспорюваних правочинів // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального упр. та права. – С. 77-80.
11. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – 2-е изд., доп. – М.: Юрайт, 2000. – 164 с.
12. Шахматов В.П. Сделки, совершенные с целью противной интересам государства и общества. – Томск, 1966.
13. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. – СПб., 1907.
14. Цивільний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
15. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 07.04.2008 р. за № 01-8/211 // <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг ред. Є.О. Харитонова. – Х.: Одісей, 2006. – 1200 с.
17. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – К.: Всеукр. асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 740 с.
18. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. Т. 1 / За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. – Х.: Одісей, 2008. – 832 с.

УДК 347.132.14

В.С. Деревнін

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ Й ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У сучасних умовах миттєвих високошвидких змін національного законодавства в різних галузях права виникають нові категорії і поняття, які потребують уточнення. До таких категорій, запозичених у цивільне право України з правових систем інших країн, належить поняття “зловживання правом”.

Поняття “зловживання правом” вперше закріплюється в пострадянському кодексі. Виникнення цього поняття в сучасних цивільних кодексах є закономірним явищем – загальносвітовою тенденцією розвитку країн є акцентування уваги перш за все на інтересах і суб’єктивних правах людини. Сучасний Цивільний кодекс України також підтримує цю тенденцію.

На наднаціональному рівні Україна ратифікувала такі міжнародні документи, як Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про

економічні, соціальні й культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про цивільні й політичні права. Названі документи використовуються для розроблення цивільної, кримінальної і всіх інших галузей права, регламентують відносини держави і людини та є обов'язковими для виконання.

У цивільному законодавстві України поняття “зловживання правом” перш за все зазначено у ст. 13, але законодавці не дають його визначення. Зазначена категорія є новою, тому потребує визначення його ролі і значення.

Крім того, зазначена категорія стосується інтересів усіх суб'єктів цивільного права – здійснюючи свої права, людина не може не враховувати межі, встановлені законодавством, і діяти абсолютно безоглядно.

Поява даної категорії в цивільному законодавстві України є закономірною. Цивільне право України розвивається на підґрунті римського приватного права, яке є еталоном цивільного права і материнським для всього цивільного законодавства континентальної Європи. Рецепція римського права в Україні приводить до відновлення цивільних категорій і понять римського приватного права. Цивільний кодекс містить безліч таких прикладів, до них можна віднести також поняття “зловживання правом”. Римські юристи говорили: “*qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*” (“хто використовує своє право, не пригноблює нічиїх прав”) [1].

У континентальній Європі поняття “зловживання правом” на законодавчому рівні було вперше закріплено у 1915 р. Касаційним судом Франції було прийняте правило, відповідно до якого встановлювалася відповідальність власника, що використовує своє суб'єктивне право на шкоду іншому і без користі для себе [2].

Надалі, на рубежі XIX – XX ст., законодавство континентальної Європи закріпило так звану “шikanу” (або “заборону причіпок”), тобто зловживання правом із єдиною метою – завдати шкоди іншій особі (пар. 226 Німецького цивільного уложення 1896 р.; ст. 2 Швейцарських цивільних улошень 1907 р. і низка аналогічних актів інших держав Європи). Німецька правова доктрина обмежує принцип свободи укладання договору з метою заборони зловживання свободою договору [3].

Проблемами кваліфікації зловживання правом та її правовими наслідками займалися ряд видатних цивілістів, у тому числі М.М. Агарков, М.І. Бару, С.М. Братусь, В.П. Грибанов, М.С. Малєїн, І.О. Покровський, В.А. Рясенцев, Є.А. Суханов та ін.

Критику викликає існування поняття “зловживання правом”. Серед противників використання цього терміна можна назвати Планіола, який вважає, що “сказати, що зловживають своїм правом, значить сказати, що виходять за межі права, відповідно, діють, не маючи на те права” [4]. М.В. Самолова, М.С. Малєїн, М.М. Малєїна підтримують таку точку зору: “Неправомірного здійснення права бути не може, і той, хто припускає таку можливість, допускає явну логічну суперечливість... суперечливість поняття “зловживання правом” є не вигаданою, оскільки не може бути “незаконного права” [5]. На думку М.С. Малєїна, якщо уповноважена особа діє в межах свого права, то не зловживає ним. Якщо ж вона при здійсненні свого права виходить за межі, встановлені законом, то вона не

зловживає правом, а порушує закон, за що має притягатись до відповідальності. “В обох випадках для загальної ідеї і загальної норми не має місця” [6].

У свій час аналогічну позицію відстоював М.М. Агарков, який вбачав небезпеку у визнанні теорії зловживання правом, оскільки остання передбачає велику роль судового вбачання при кваліфікації дій особи як зловживання правом [7].

Значне зацікавлення вивченню проблеми зловживання правом виявив В.П. Грибанов. Зазначаючи буквальне тлумачення терміна “зловживання правом” як застосування права у зло, В.П. Грибанов підкреслює, що проблема зловживання правом пов’язана не із суб’єктивним правом взагалі, не з його змістом, а з процесом його реалізації [8]. Коли особа виходить за межі змісту наданого їй права, воно вже виступає не як уповноважений суб’єкт, тому не має йтися про зловживання правом у цьому разі.

Таким чином, В.П. Грибанов зазначає, що зловживання правом відбувається тільки тоді, коли уповноважена особа, діючи в межах належного їй суб’єктивного права, у межах тих можливостей, які складають зміст даного права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення цих прав [9].

На нашу думку, не слід ігнорувати об’єктивне існування і закріплення поняття “зловживання правом”, хоча зазначене словосполучення може викликати суперечності. Так, С.М. Братусь, підтримуючи критичні зауваження М.М. Агаркова, вважає, що “небезпечно протиставляти форму та зміст у праві... а по-друге, немає необхідності в такому протиставленні” [10].

До ознак зловживання правом дослідники відносять:

- наявність у особи суб’єктивного права. Оскільки, не маючи суб’єктивного права, особа не може їм зловживати;

- діяльність, спрямована на здійснення цього права. Зловживання можливе лише під час його здійснення;

- використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

- відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов’язків (тобто їх виконання);

- встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовчими органами;

- настання юридичних наслідків.

Серед додаткових ознак слід назвати:

- здійснення суб’єктивного права в суперечності з доброю совістю;

- використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки;

- вихід за межі права під впливом суб’єктивних інтересів інших осіб.

Таким чином, зловживання правом – це діяльність зі здійснення свого суб’єктивного права в його межах, всупереч його соціальній меті, що призводить до негативних наслідків щодо інших осіб.

У цивільному законодавстві межі здійснення суб’єктивного права визначаються ст. 13 ЦК України: цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй

договором або актами цивільного законодавства, із додержанням прав інших осіб, не завдаючи шкоди довкіллю або культурній спадщині; не завдаючи шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; із додержанням моральних засад суспільства; не допускаючи використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції. Отже, зазначена норма забороняє зловживання правом.

Загальні межі здійснення суб'єктивного права встановлені ст. 38 Конституції України, в якій зазначено, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Межі здійснення права власності передбачені ст. 41 Конституції, яка встановлює, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Особливе значення поняття “не зловживання правом” має для цивільного права. Чинне законодавство не визначає поняття “зловживання правом”, але містить правило про межі реалізації і захисту цивільних прав.

Відповідно до ст. 13 ЦК України, при здійсненні цивільних прав людина повинна дотримуватись моральних засад суспільства. Хоч західний світ дотримується принципу свободи договорів, усі системи визнають недійсним договір, якщо він суперечить законам та добрим нравам або публічному порядку. Норми, відповідно до яких договір визнається недійсним за вищезазначеними підставами, за загальним правилом однакові. І повсюди судова практика намагається визначити поняття добрих нравів. Відповідно до ст. 203 ЦК України, правочин не може суперечити закону та моральним засадам суспільства. Йдеться про правочини, укладені з метою, яка суперечить засадам правопорядку та моральності. Такі правочини визнаються недійсними.

Зловживання метою, заради якої був укладений договір, можливе при передачі сторонами одна одній власних прав або обов'язків. У цивільно-правових відносинах таке зловживання можливе дуже часто, наприклад: 1) поступка свого абсолютного майнового права у довірче управління; 2) надання права вимоги до самого себе, наприклад запрошення лікаря або репетитора.

Проаналізувавши цивільне законодавство, можливо дійти висновку, що зловживання метою договору можливе не тільки з боку кредитора, а і з боку особи, якій делегуються деякі повноваження. Цією особою може бути також боржник. Якщо законодавством обмежені деякі випадки зловживання кредитором мети договору, то зловживання метою договору з боку боржника майже не регулюється.

Зловживання з боку кредитора регулюється загальними положеннями про забезпечення виконання зобов'язань, відповідальністю за неналежне виконання зобов'язань. В окремих видах договорів, які мають велике соціальне значення, зловживання не допускається спеціальними нормами, як, наприклад, у договорі купівлі-продажу прямо зазначається положення про строк, якість і кількість товару (гл. 54 ЦКУ).

Яскравим прикладом зловживання позитивним законодавством з боку кредитора, незалежно від регулювання їх положень законодавством, можливе в договорі про довірче управління майном (ст. 1029 ЦКУ), за яким одна сторона (установник управління) передає іншій стороні (управителю) на певний строк майно в управління, а інша сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або зазначеної ним особи (вигодонабувача). Якщо управитель буде управляти майном не в інтересах установника управління, то тим самим він зловживає метою договору.

Визнаючи існування зобов'язань окремих каузальних договорів (із чітко визначеним предметом договору), слід розуміти наявність мети майже у всіх видах договорів. Для виконання договору належним чином надається перелік прав і обов'язків, які спрямовані тільки на досягнення мети, поставленої в договорі.

Для забезпечення не зловживання метою договору існує інститут забезпечення виконання зобов'язань. Закон дозволяє підвищувати відповідальність за зловживання однією із сторін отриманими правами й обов'язками.

Призначення суб'єктивних прав або прямо визначається цивільним законодавством, або встановлюється учасниками в їхньому договорі, або впливає із суті даного права. Так, наприклад, за договором найму жилого приміщення наймачу та членам його сім'ї надається жилає приміщення для проживання, тобто для задоволення потреби в житлі. Тому якщо жилає приміщення самовільно використовується з іншою метою, наприклад для організації виробництва або для ведення підприємницької діяльності, це буде означати, що право здійснюється всупереч з його конкретним призначенням (ст. 329 ЦК). Цивільні права, які здійснюються всупереч з їх призначенням, не користуються правовою охороною.

Література

1. Потапенко С.В. О злоупотреблении правом на свободу массовой информации. – М.: Закон и право. – № 10. – С. 35.
2. Atias Chr. Le droit civil. – Paris, 1989. – P. 18-19.
3. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії // Бюл. Мин-ва юстиції України. – 2006. – № 8 (58). – С. 17.
4. Планиоль. Основания ответственности, 1905 // Цит. по: Годэме Е. Общая теория обязательств / Пер. с фр. И.Б. Новицкого. – М.: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. – С. 328.
5. Самойлова М.В. Понятие, осуществление и защита права личной собственности граждан. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1978. – С. 26.
6. Малейн Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. – М., 1992. – С. 160.
7. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Изв. АН СССР. Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 424-436.
8. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1991. – С. 31.
9. Там само. – С. 32.
10. Братусь С.Н. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) // Изв. высш. учеб. заведений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – № 3. – С. 82. – (Сер.: Правоведение).